

The Necessities and Capacities of Khosravani Wisdom for Iran's Development

Hossein Sokhanvar¹, Mahin Rezaee^{2*}, Fatemeh Rahimi³

1. Ph.D. Student, Philosophy of Religion, Payame Noor University, Tehran, Iran

2. Associate Professor, Department of Philosophy, Payame Noor University, Tehran, Iran

3. Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran

ABSTRACT

Received: 22 Apr 2025

Accepted: 05 Jul 2025

Available Online: 02 Oct 2025

Keywords

Khosravani Wisdom, Sustainable

Development, Indigenous

Knowledge, New Institutionalism,

Path Dependence, Institutional

Thickness, Institutional Thinness

In the contemporary era, development has become an undeniable necessity. Regardless of its label or designation, few deny the principle of development or remain indifferent to its benefits. Over the past two centuries, Iranians—particularly following their defeat in wars with northern neighbors—have persistently sought to embark on the path of development. Whenever a historical opportunity arose, they seized the moment to try their chances, striving for inclusion and continuity within the trajectory of development. These efforts have led to both failures and successes; however, it is evident that our achievements have neither been dominant nor sustained. These shortcomings can be examined from various dimensions, but the present study investigates their roots—particularly the neglect of Iran's intellectual and cultural foundations. In this context, attention is directed toward one of the oldest and richest intellectual heritages of this land: Khosravani Wisdom. The study explores the potential of this tradition for sustainable development in Iran. To demonstrate both the plausibility and desirability of this proposal, the research draws on the approach of New Institutionalism, utilizing two of its core concepts: path dependence and institutional thickness.

How to cite:

Sokhanvar, H., Rezaee, M., & Rahimi, F. (2025). The Necessities and Capacities of Khosravani Wisdom for Iran's Development. *Study and Innovation in Education and Development*, 5(3), 1-22.

* Corresponding Author:

Dr. Mahin Rezaee

E-mail: rezaeemahin4@gmail.com

© 2025 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

In the contemporary discourse of development, particularly within the context of Iran, the persistent shortcomings in achieving sustainable, dominant developmental outcomes prompt an inquiry into the compatibility of existing models with indigenous cultural and philosophical infrastructures. This study addresses this gap by engaging with the rich intellectual heritage of Iran known as Khosravani Wisdom, arguing for its essential role in informing a sustainable development framework tailored to the Iranian context. Unlike prevailing paradigms heavily reliant on Western developmental logic, the approach taken in this research is grounded in New Institutionalism, specifically through the lenses of "path dependence" and "institutional thickness." The argument begins with a reflection on the inadequacy of imported epistemologies to solve native problems. Drawing on Gorjestani's (2004) assertion that indigenous knowledge is inseparable from the cultural and historical makeup of societies, the research emphasizes the unique epistemological structures embedded in Iran's historical trajectory (1). Khosravani Wisdom, as conceptualized here, aligns with Gope's (2017) definition of indigenous knowledge as an accumulation of historically rooted experiential understanding, suggesting that this wisdom can be repurposed as a cultural driver of development (2).

The paper situates Khosravani Wisdom within the broader philosophy of Iranian civilization, differentiating it from Islamic philosophy despite overlaps, and tracing its lineage through historical figures like Suhrawardi, Hermes, Zoroaster, and Plato. It cautions against equating Khosravani Wisdom solely with Suhrawardian illuminationism, arguing instead for a broader, older ontological foundation embedded in mythological and philosophical thought spanning ancient Persia. Drawing on Corbin (2012), the article emphasizes that Suhrawardi's intent was to revive a spiritual vision of ancient Iran rather than establish a wholly novel doctrine (3). Furthermore, the study explores the semantics of "Hekmat" (wisdom), distinguishing it from philosophy by asserting its connection to deeper metaphysical truths, and underscores how its Persian-specific variant—"Khosravani"—ties closely to figures like Kay Khosrow, whose symbolic resonance continues to shape the Iranian collective unconscious (4, 5). In connecting Khosravani thought to enduring traditions of Iranian cultural continuity, the paper supports Tabatabai's (2022) thesis that the persistence of Iranian identity owes much to an uninterrupted flow of philosophical reasoning predating and postdating the Islamic conquests (6).

To further demonstrate the developmental viability of this intellectual tradition, the study applies the concept of path dependence from New Institutional Economics. Originally used in the technological context to explain inertia in innovation (e.g., the QWERTY keyboard layout), path dependence in this paper serves as a metaphor for Iran's entrenched developmental routes, shaped by historical contingencies (7, 8). It is argued that attempts to impose imported models of development fail due to a lack of compatibility with these historical pathways. In emphasizing this, the work cites Stuteville (2010) and Foxon (2014), both of whom outline how legacy institutions and mental models can lock societies into certain trajectories, thereby resisting exogenous reforms (9, 10). Consequently, successful reforms must emerge organically from within these historical frameworks. Such endogenous development models are bolstered by Martin's (2008) insight that past decisions shape current options under uncertainty and are most effective when aligned with collective memory and experience (11). Therefore, the study reaffirms Sowell's (2013) thesis that "the past lives in us" and contends, along with North (2017), that understanding institutions as carriers of historical memory is crucial for designing viable development strategies (12, 13).

In parallel, the concept of institutional thickness is utilized to explain regional variations in developmental success. Introduced by Amin and Thrift (1994), institutional thickness refers to the presence of a dense network of institutions, norms, and shared values that foster innovation, trust, and collective action (14). This concept is contrasted with "institutional thinness," a state of underdeveloped or fragmented institutional ecosystems. The study draws a comparative example from China's reform process in the 1980s, citing Weber (2023), to illustrate how intellectual continuity from ancient philosophical texts like Guan Zi and the Discourses on Salt and Iron facilitated adaptive economic policymaking in a contextually grounded manner (15). In contrast, the post-Soviet collapse of Tajikistan is used to demonstrate how institutional thinness can lead to chaos despite formal state structures. By extension, Iran's intellectual infrastructure—particularly its philosophical traditions—demonstrates the potential for thick institutional arrangements that can guide meaningful reform. In this regard, Azimi (2016) asserts that such institutional robustness also strengthens social capital and policy adaptability (16).

A key question addressed by the paper is: what makes the Iranian subject resilient in the face of repeated political ruptures and cultural invasions? In response, the authors turn to the views of thinkers like Eslami Nodoushan (2020) and Corbin (2012), who argue that Iranian cultural identity (Iranit) has functioned as a metaphysical reservoir, preserving

continuity across civilizational breaks (3, 17). The assertion here is that philosophical continuity, not merely language or artifacts, has ensured civilizational survival. Iranian identity, while outwardly flexible, possesses an internal invariance grounded in ontological and cultural codes maintained through literature, mysticism, and philosophy. This study elevates the idea that Iran's transition from political empire to cultural empire is deeply embedded in its ability to export thought and sustain inner reform. Therefore, rather than measuring civilizational value by surviving structures or classical texts, one should look at the continuity of meaning, wisdom, and ethical order—what North (2006) would call enduring “rules of the game.” This ontological durability is evidence of Iran's institutional thickness, which transcends visible artifacts and instead operates in the domains of collective consciousness, hermeneutic traditions, and ethical imagination.

Finally, the implications of these theoretical integrations are synthesized into an argument for development strategies that draw from Khosravani Wisdom as a non-substitutable source of cultural capital. The critique of “copy-paste” development models—wherein institutions from Western economies are simply transferred to non-Western contexts—is supported by Andrews et al. (2019), who caution that the most effective reforms are those co-created within native institutional ecologies (18). Similarly, North (2019) underscores the importance of creating localized incentive structures, not merely mimicking Western legal and economic norms (8). The Iranian case is thus one of misalignment: a society rich in cultural and institutional depth seeking solutions in alien epistemologies. This paper therefore calls for a cultural reinfusion of development models through a “retroactive foresight”—a future built on the wisdom of a philosophically resonant past. In conclusion, the reintegration of Khosravani Wisdom into developmental discourse offers not only a symbolic act of cultural reaffirmation but a practical strategy grounded in endogenous, historically consistent rationality.

By presenting Khosravani Wisdom as a rich source of epistemic, ethical, and institutional capacity, this study argues that Iran already possesses within its own historical and cultural repertoire the resources needed for a self-sustaining developmental model. It need not borrow its future from the templates of others; rather, it must rediscover, reconstruct, and re-actualize its own philosophical DNA. In doing so, Iran may not only escape the pathologies of borrowed modernity but also offer the world an example of culturally rooted, resilient development.

ضرورت‌ها و ظرفیت‌های حکمت خسروانی برای توسعه ایران

حسین سخنور^۱، مهین رضایی^۲، فاطمه رحیمی^۳

۱. دانشجوی دکتری فلسفه دین، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۲. دانشیار، گروه فلسفه، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

در دوران معاصر، توسعه تبدیل به یک ضرورت شده و فارغ از عنوان و اسم آن، کمتر کسی هست که رسم توسعه را نیز منکر شود و یا لاقابل‌بی‌اعتنا به ثمرات آن باشد. ایرانیان هم در دو سده اخیر و بعد از ناکامی در جنگ با همسایگان شمالی، همواره مترصد قرار گرفتن در مسیر توسعه بوده‌اند و هر بار که فرصتی تاریخی دست داده، شانس خود را امتحان کرده‌اند و خواستار ورود و بقا در مدار توسعه بوده‌اند و در این میان، شکست‌ها و توفیقاتی نیز رقم خورده است، اما قدر مسلم آنکه توفیقات مان، مسلط و مداوم نبوده است. این ناکامی‌ها را می‌توان از ابعاد مختلفی بررسی کرد، اما در اینجا ریشه‌ها واکاوی شده‌اند؛ و آن بی‌توجهی به زمینه‌ها و داشته‌های فکری و فرهنگی ایران است و لذا از قدیمی‌ترین و در عین حال از غنی‌ترین اندوخته‌های فکری این سرزمین که همان «حکمت خسروانی» است سراغی گرفته شده تا از ظرفیت‌های آن برای توسعه پایدار در ایران استفاده شود و برای اثبات ممکن و مطلوب بودن این پیشنهاد، از رهیافت «نهادگرایی جدید» و مستمسک قرار دادن دو مفهوم مندرج در آن، یعنی «وابستگی به مسیر طی‌شده» و «ضخامت نهادی» بهره گرفته‌ایم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴

تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

کلیدواژه‌ها

حکمت خسروانی، توسعه

پایدار، دانش بومی،

نهادگرایی جدید، وابستگی

به مسیر طی‌شده، ضخامت

نهادی، نازکی نهادی

شیوه ارجاع‌دهی:

سخنور، حسین، رضایی، مهین، و رحیمی، فاطمه. (۱۴۰۴). ضرورت‌ها و ظرفیت‌های حکمت خسروانی برای توسعه ایران. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۵(۳)، ۱-۲۲.

نویسنده مسئول:

دکتر مهین رضایی

پست الکترونیکی: rezaemahin4@gmail.com

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

سوال بی‌راهی نیست اگر پرسیده شود در میانه این همه راه‌حل‌ها، مکاتب و تفکرات و فلسفه‌های گوناگون، چرا باید برای توسعه کشور، هم‌چنان از حکمت خسروانی سراغ گرفت؟ همه پاسخ در این یک جمله ساده جمع می‌شود که ما در ایران هستیم و ایرانی هستیم و لذا نمی‌توان بی‌تفاوت به این عناصر تاثیرگذار، توسعه ایران را در سر داشت، بدون آنکه متوسل به حکمت خسروانی شد. مشکلات و موانع توسعه، با ابزارهایی که این حکمت به دست‌مان می‌دهد، برطرف خواهند شد. در طول تاریخ در این گوشه از دنیا، ما بارها و بارها، خرد و خاکستر شدیم، اما با وجود زخم‌های عمیق تاریخی بر پیکر خود نابود نشد و هویت خود را حفظ کرد. چنین است که گمان می‌کنیم انسانی که پای در این جغرافیا و ریشه در این تاریخ دارد، درد و درمان خاص خود را دارد، چراکه همه این زخم‌ها بر روحش نشسته و نیاز به نسخه‌ای عملی و علمی دارد. منتها برخورد علمی در این حوزه، مقتضیات متفاوتی دارد. اگر علم را به یک اعتبار به مسئله، راه‌حل مسئله، روش و نقد، تعریف کنیم، شاهد آن هستیم که ما در رشته‌های مختلف علوم انسانی، علم را به تمام و کمال وارد می‌کنیم. بدین معنی که هم مسئله را وارد می‌کنیم و هم راه حل مسئله را وارد می‌کنیم و هم نقد آن را، و پس از آموختن تمامی آن علم و استاد شدن در آن می‌بینیم که درباره فهم و تجزیه و تحلیل دقیق مسئله‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و تاریخی خود هنوز دست‌بسته‌ایم (19). لذا برای نیل به توسعه، راهی جز دانش و بدین منظور راهی جز اتکا به «دانش بومی»^۱ خود نداریم که به تعبیر رییس سابق بانک جهانی^۲ این نوع دانش، بخشی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ و تاریخ جوامع است و می‌بایست از جوامع محلی بیاموزیم تا روند توسعه را غنی کنیم (1) و اگر در ادامه به تعریف «دانش بومی» توجه کنیم، نسبت عمیق و وثیق آن با حکمت خسروانی، عیان‌تر می‌شود. دانش بومی به عنوان مجموع همه دانش‌ها و شیوه‌های ایجاد شده بر اساس تجربیات و مشاهدات گذشته است که توسط مردم یک سرزمین نگهداری و استفاده می‌شود (2). داوری اردکانی نیز از وجهی دیگر -و در دفاع از فیلسوفان مسلمان^۳- بر این مهم، انگشت تاکید گذاشته که راه‌حل و مساله از بیرون نمی‌آید و اگر بیاید تا با جان درنیامیزد و با آن یگانه نشود، مساله نمی‌شود. مسائل شنیدنی و صرفاً آموختنی گرچه معلومات ما را افزایش می‌دهند، ضرورتاً به پیشرفت علم مددی نمی‌رسانند (20).

لذا با دغدغه مساله و حل و نقد ایرانی و اخذ یک روش معتبر پیش می‌رویم و بدین منظور به دلایلی که در ادامه خواهد آمد از مفاهیم مکتب «نهادگرایی جدید» در علم اقتصاد و ادبیات توسعه کمک می‌گیریم. روشن است این دیدگاه اقتصادی شامل موضوعات مختلف و متنوعی است که در رقابت با گفتمان‌های دیگر همان حوزه مثل نئوکلاسیک‌ها، مارکسیست‌ها و... مطرح شده است و ما

^۱. دانش بومی (Indigenous Knowledge) که بعضاً بصورت مختصر IK در متون مختلف می‌آید، با عناوین دیگری نیز شناخته می‌شود، عناوینی همچون:

situational knowledge, local knowledge, traditional knowledge, poor peoples' knowledge, folk cultural knowledge survival (strategies) knowledge

^۲. James D. Wolfensohn

^۳. داوری اردکانی در تبیین ارزش کار فارابی نیز از همین منظر تصریح دارد که او می‌دانست تکرار سخن فلسفه یونانی بی‌آنکه ریشه در فهم جهان اسلام داشته باشد، راه

به جایی نمی‌برد

طبیعتاً کاری به همه آن‌ها نداریم و در این میان دو مفهوم از نهادگرایی برمی‌کشیم که به خوبی می‌توانند کارکردها و ضرورت‌های حکمت خسروانی را تبیین کنند. این دو مفهوم عبارتند از: «وابستگی به مسیر طی شده»^۱ و «ضخامت نهادی»^۲.

فرهنگ و توسعه پایدار

بنا به اشتها مفهوم «توسعه پایدار»^۳، خیلی قصد توقف در این بخش نیست و لذا صرفاً به ارتباط این مفهوم با بحث خود می‌پردازیم. توسعه پایدار، از همان آغاز طرح‌اش، رویکردی منتقدانه به مفهوم توسعه غربی داشت و خواهان برهم زدن آن الگوی سابق از توسعه بود که بیشتر بر رشد تاکید داشت، تا توسعه. از این رو در اوایل دهه ۱۹۷۰ زمانی که متفکران مختلف در مورد نیاز به ایجاد محدودیت برای مدل توسعه غربی هشدار دادند، توسعه پایدار به تدریج جایگزین رشد و توسعه اقتصادی شد و در ادبیات توسعه، مفهومی جامع‌نگر تلقی شد که به همه ابعاد فرهنگی، زیست‌محیطی، اجتماعی توجه دارد (21) اما خود «پایداری» در این مفهوم نیز زیاد محل بحث واقع شده است و ابتدا به صورت انتزاعی آن را تبیین می‌کردند. با این حال، گرچه سوژکتیویته نقش مهمی ایفا می‌کند، ولی اجماعی قوی وجود دارد که این مفهوم و تصمیمات برآمده از تبیین آن باید به یک هدف منجر شوند که تأمین نیازهای حال حاضر بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده است. از این رو، پایداری به سؤالات دیگری منجر می‌شود از جمله آنکه چه چیزی باید پایدار باشد، برای چه مدت و چگونه می‌توان به این هدف رسید؟ (21) یک پاسخ پذیرفته‌شده پررنگ شدن نقش فرهنگ‌های هر منطقه است. این پاسخ نیز پاسخ سراسر است و ساده‌ای نیست. از زمان طرح مفهوم توسعه پایدار، تقریباً ۴۵ سال طول کشید تا فرهنگ، دست بالا را در توسعه پایدار پیدا کرد. پس از ۲۰۱۵ بود که فرهنگ وارد گفتمان اصلی توسعه شد و استدلال می‌شود که این مهم، تحت تأثیر عوامل بیرونی و درونی، به مفهوم‌سازی مجدد پیوند فرهنگ-توسعه منجر شده است. در حالی که نقش فرهنگ در پارادایم توسعه انسانی بر فقرزدایی و سایر نیازهای انسانی از جمله هویت، آموزش و سلامت متمرکز است، تاکید به عناصر فرهنگی هر منطقه‌ای مقوم مفهوم پایداری در توسعه پایدار است، به طور مشخص فکر و فرهنگ هر کشوری به عنوان بعد منحصر به فرد توسعه پایدار و به عنوان محرک و توانمندساز پایداری، در نظر گرفته می‌شود (22) اما با وجود همه این تلاش‌ها و تاکیدها، درونی‌سازی عناصر فرهنگی هنوز معمول نشده‌اند و می‌بایست یک چرخش فرهنگی^۴ در مطالعات توسعه صورت گیرد تا مقاومت‌های فکری و عملی فراوانی پیش رو برداشته شوند و بتوان گام بعدی متناسب با این رویکرد را برداشت، یعنی تعیین استراتژی‌ها و شیوه‌های توسعه پایدار با اتکا به داشته‌ها و زمینه‌های فرهنگی (23). جدای از تازگی و دشواری میان‌رشته‌ای بودن این مدل توسعه، پیچیدگی‌های فرهنگی خصوصاً در موضوع توسعه، موجب شکل‌گیری مقاومت‌های جریان اصلی شده است که یکی از وظایف این تحقیق و تحقیقات مشابه، رفع همین موانع و

1. Path Dependency

2. Institutional Thickness

3. Sustainable development

4. Cultural turn

مقاومت‌های فکری است تا روشن شود می‌توان و باید، برای رسیدن به توسعه پایدار، به سراغ اندوخته‌های فرهنگی خود برویم و از این رو است که در ادامه متوسل به حکمت خسروانی می‌شویم.

حکمت خسروانی

حکمت خسروانی با عنوان‌های دیگری نیز شناخته می‌شود و در متون مختلف تاریخی، فلسفی و مذهبی، معادلاتی چون حکمت ایران‌شهری^۱ و حکمت پهلوی (فهلوی)، حکمت اشراق، حکمت عتیق یا خمیره ازلی نیز دارد که همه این اسامی اشاره به فلسفه و عرفان ایران باستان دارند. از این رو به اندیشمندان آن «فرزانگان خسروانی» یا «خسروانیون» گفته می‌شود. گرچه سرچشمه‌های این حکمت به قلم مرتفع اندیشه‌های ایران باستان می‌رسد، اما شهرت امروزه آن با همین عنوان، بیشتر نتیجه فلسفه شیخ اشراق است. جا دارد کمی درباره این نکته توقف کنیم، چراکه اشتباهات و خطاهایی در همین نکته رخ داده است. گرچه ما امروز در بهره‌گیری از حکمت خسروانی وامدار سهروردی هستیم، اما نباید این دو را یکسان فرض کرد و حکمت خسروانی را به فلسفه اشراق سهروردی فروکاست. اتفاقی که در خیلی از آثار و مقالات منتشر شده تکرار می‌شود. این دو به رغم شباهت‌های گسترده‌ای که به یکدیگر دارند، دو شان جداگانه دارند و بزرگان و شارحان حکمت خسروانی نیز متعدّدند و منحصر به سهروردی نمی‌شود، کما اینکه خود سهروردی نیز اذعان دارد حکمت خسروانی فراتر و پیش‌تر از فلسفه اشراق است. درست است که فلسفه سهروردی سهم بسزایی در ذهن ایرانی داشته و حکمت پارسی باستان را با اندیشه جدید ایرانی پیوند زده، اما این دو یکسان نیستند (6). هم‌چنین به تعبیر هانری کربن اگر اصالت را به دریافت خود سهروردی و نسل اندر نسل شاگردان وی از طرح عظیم همه عمر او بدهیم، آشکار می‌گردد که آرمان او بیش از آنکه «بنیاد نهادن» باشد، «احیا کردن» است. طرح عظیم او احیای بینش معنوی ایران باستان بود (3).

بیش از ورود به مبادی و مبانی حکمت خسروانی در ابتدا لازم است کمی از واژه‌شناسی آن بگوییم که در عین حال گامی است جهت شناخت محتوای این حکمت. از این رو، تاملی داشته باشیم درباره خود «حکمت». حکمای ما از گذشته، بین بین فلسفه و حکمت تمایز قائل بودند. حکمت نوعی دانش فراتر از فلسفه است و به درک عمیق‌تری از حقیقت منجر می‌شود. گرچه این دو نوع دانش به یکدیگر وابسته‌اند و هر کدام نقش خاصی در درک حقیقت دارند. به عنوان مثال خود سهروردی ضمن رعایت این تفکیک، به آثار ابن سینا اشاره می‌کند و معتقد است که بسیاری از نوشته‌های او فاقد عمق تئوسوفیک هستند و در مقابل خود را ادامه‌دهنده و افشاگر تمایلات اشراقی ابن سینا می‌داند (24).

حال نوبت بخش دوم این ترکیب است. بنا بر نظر غالب پژوهشگران این حوزه، «خسرو»ی این عنوان به «کی‌خسرو» پادشاه ایرانی بازمی‌گردد که فرزند سیاوش بوده است. خود واژه کی‌خسرو نیز به معنی شاه نیک‌نام است. غالب صاحب‌نظران این اندیشه ایرانی،

^۱ گرچه محققانی چون پرویز پیران معتقدند حکمت خسروانی هسته اصلی اندیشه ایران‌شهری فراتر و کلان‌تر از حکمت خسروانی است.

گرچه حکمت خسروانی ریشه در آرا و نظرات سه حکیم الهی هرمس، زرتشت و افلاطون دارد، اما پرچم این نوع تفکر مزین به نام کی خسرو است، چنانچه کرین ضمن ادای احترام به آن سه و «چهره‌های بزرگ عرفان و پیام‌آوران حکمت الهی» اعتراف دارد که فرّ کی خسرو، که نمونه‌ی اعلای شهریار حکیم با روحی پرصلابت بود، چنین بود. سهروردی عنوان «خسروانیان» را که منحصرأ بر حکمای ایران قدیم اطلاق می‌کند از نام او گرفته است (3).

یکی دیگر از محققان برجسته‌ای که به رابطه کی خسرو و حکمت خسروانی اشاره دارد، هاشم رضی است. او بدین موضوع اشاره دارد که کی خسرو از محبوب‌ترین چهره‌های شاخص حکمت خسروانی در ایران باستان از نظرگاه سهروردی است. در مجلد اساطیر عرفانی که در شمار دفترهای حکمت خسروانی است، به طور مشروح از این چهره‌ی شاخص اصحاب نور و معرفت با مستندات باستانی و ترجمه‌های آثار پهلوی به عربی و فارسی مطالبی آمده است. در این مورد تنها اشاره می‌شود که به موجب دینکرد (چاپ مَدَن، DK.M, ff.۵۹۸.۲۰) داستان کی خسرو آمده است و این مطالب که ادامه آن متجلی در داستان ابراهیم ادهم و نظایر آن است جز شاهنامه سابقه‌ای دیرین دارد (4).

در پایان این قسمت یادآور می‌شویم آن نظری که در ابتدا آمد، رای همگان نیست و نظر غلامحسین ابراهیمی دینانی کمی متفاوت به نظر می‌رسد، چراکه او آغازگر این حکمت را نه کی خسرو، بلکه «کیومرث» می‌داند، گرچه در ادامه مسیر و همسویی این حکمت و فره کیانی و سایر مولفه‌های آن همچون جایگاه سهروردی و اهمیت نور و حکمای یونانی و... با کرین و رضی هم‌داستان است و می‌نویسد او (سهروردی) در مشرق جغرافیایی خود را محصور و محبوس نمی‌کند و معتقد است که اندیشه از مرز زمان و مکان می‌گذرد او به همان اندازه که از ایران باستان و حکمت خسروانی سخن می‌گوید به یونان و حکمای بزرگ آن نیز توجه می‌کند و به این اصل باور دارد که از مهمترین سرچشمه‌های حکمت اشراقی حکمت فهلوانی یا خسروانی است که سرآغاز آن کیومرث است و او را با نام «مالک‌الطین» - ترجمه عربی همان «گلشاه» که لقب شخص اول اسطوره ایرانی است - می‌شناسد (5). شایان ذکر است تبارشناسی دینانی به سهروردی نزدیک‌تر است، چنانچه سهروردی در وصف سلوک حکمای متأله از تعدادی از حکما در آثار خود نام برده که از جانب سهروردی‌پژوهان به تبارنامه معنوی او شهرت یافته است (25). این تبارنامه دارای دو شاخه شرقی (ایرانی) و غربی (یونانی) است که شهرام پازوکی تنها شاخه شرقی آن را حکمت خسروانی می‌نامد و جانب غربی آن را حکمت فیثاغوری می‌نامد (26). منتها ما در این تحقیق، بر اساس آموزه‌های اصلی همین حکمت که اشاره به یکسانی حکمت نوری و حکمای الهی دارد، قائل به این تفکیک نیستیم و آن را مغایر با روح حکمت خسروانی می‌دانیم. چراکه خود سهروردی هم وقتی دارد از وجه اشتراک حکمای فُرس و حکمای یونانی در بحث «مشاهده ذوات ملکوتی و انوار» می‌گوید به این موضوع اشاره دارد و تصریح می‌کند: هر کس این سخن را تصدیق نکند و استدلال، او را قانع ننماید، بر اوست که دست به ریاضات زند و خدمت اصحاب مشاهده نماید. چه بسا جذبه‌ای بر او رخ دهد و او را بریاید، که نور درخشنده را در عالم جبروت ببیند و حقایق ملکوتی و نورهایی را که هرمس و افلاطون مشاهده کردند و

پرتوهایی مینویی را که سرچشمه‌های خرّه و رأی است و زرتشت از آن‌ها خبر داده است، رؤیت نماید، همان‌ها که خلسه پادشاه صدیق کیخسرو مبارک بدان واقع شد و آن‌ها را شهود نمود. و حکمای ایرانی همگی بر این امر اتفاق نظر دارند (27).

نهادگرایی چیست؟

روشن است در این تحقیق دغدغه‌ای متفاوت از تبیین و بررسی مکاتب اقتصادی داریم و صرفاً از آن‌ها و مفاهیم موجود در آن، برای پیشبرد مباحث خود بهره می‌گیریم و نگاه ابزاری به آن داریم. اما به قدر کفایت و برای اینکه جغرافیای بحث روشن شود، گریزی نیست جز آنکه بدون درافتادن در جزئیات، کلیاتی از این مفهوم را بیان کنیم.

ابتدا لازم است تعریفی از خود نهاد ارائه دهیم تا معلوم شود وقتی داریم از نهادگرایی صحبت می‌کنیم، از چه چیزی صحبت می‌کنیم. برای «نهاد» تعاریف متفاوتی ارائه شده است و این مفهوم مانند بسیاری از مفاهیم دیگر همچون آزادی یا عدالت، فاقد تعریفی است که مورد اجماع عالمان آن رشته باشد. درباره نهاد نه تنها اتفاق نظر کاملی وجود ندارد بلکه حتی تعریف‌های ارائه‌شده با یکدیگر اختلاف‌های اساسی و ماهوی دارند (28). با این حال به راحتی نمی‌توان از تعریف نهاد گذشت، خصوصاً برای ادامه کار این تحقیق، چراکه نحوه برداشت و تلقی از نهاد اثر مستقیمی بر تمامی مسائل مرتبط با نهاد دارد، از این رو دستیابی به تعریفی که نارسایی کمتری داشته باشد نخستین و مبنایی‌ترین گام است.

به طور کلی به طور کلی تعریف‌هایی را که پس از ظهور دوباره اقتصاد نهادی ارائه شده‌اند می‌توان در پنج محور نهاد به مثابه قاعده^۱، هنجار^۲، ساختار^۳، رفتار^۴ و تعادل^۵ تقسیم‌بندی کرد. اما این پنج رویکرد در تعریف نهاد را می‌توان ذیل دو شاخه کلی‌تر عنوان کرد: تعریف‌هایی که (قاعده‌محور، هنجاری و ساختاری) نهاد را به مثابه فضا و بستری که کنش‌ها در آن روی می‌دهد نگریسته و تعریف‌هایی که (رفتاری و تعادلی) نهاد را به مثابه کنش‌ها و الگوهای رفتاری تعادلی می‌نگرند (28). از طرح مزایا و معایب هریک از این تعاریف صرف‌نظر کرده و تنها به تعریف قابل قبول این تحقیق اشاره می‌کنیم که همان تعریف نهاد به مثابه قاعده است. این تعریف که بیش از سایر تعاریف به مذاق نهادگرایان جدید، خصوصاً نورث خوش آمده است، نهاد را «قواعد بازی» تعریف می‌کند. داگلاس نورث از نهادگرایان برجسته و برنده جایزه نوبل، نهاد را این گونه معرفی می‌نماید: نهادها قوانین بازی در جامعه‌اند یا به عبارتی سنجیده‌تر قیودی هستند وضع شده از جانب نوع بشر که روابط متقابل انسان‌ها با یکدیگر را شکل می‌دهند [راهنمای کنش متقابل انسان‌ها] و سبب نظام‌مند شدن انگیزه‌های نهفته در مبادلات بشری می‌گردند. بنابراین نهادها با ارائه ساختارهایی برای زندگی روزمره، عدم اطمینان را کاهش داده و تعیین کننده عملکرد اقتصادها در بلند مدت می‌باشند (7). لذا از اینجا به بعد و از آنجایی که نورث مقبولیتی

1. Institution-as-rule

2. Institution-as-norm

3. Institution-as-structure

4. Institution-as-behavior

5. Institution-as-equilibrium

عام بین نهادگرایان داشته و صاحب جایگاه خاص در بین اقتصاددانان معاصر بوده و تقریباً مورد پذیرش و اجماع همگان در ادبیات توسعه است، ما از این پس با نورث پیش می‌رویم و یا شاگردان و پیروان نورث، چه در دنیا و چه در ایران. همین جا متوقف می‌شویم و درباره موضوعاتی چون نگرش نهادگرایی به دولت و نقش آن، نهادگرایی و بنگاه‌های اقتصادی، مقررات و قوانین اقتصادی در نظر نهادگرایان، دیدگاه نهادگرایی درباره حقوق مالکیت، نگرش نهادگرایی به مقوله توسعه و... نمی‌توانیم سخنی به میان آوریم که هم مفصل است و هم خارج از موضوع اصلی این تحقیق.

وابستگی به مسیر طے شده

به هر فرایند پویا^۱ که تاریخ یا گذشته آن بر تحولاتش تأثیری تعیین‌کننده بگذارد، وابسته به مسیر^۲ گفته می‌شود. این عنوان در ادبیات نهادگرایی جایگاه ویژه‌ای دارد و وقتی تاریخ برای امروز اقتصاد اهمیت پیدا می‌کند، سر و کله این مفهوم در این دیدگاه اقتصادی پیدا می‌شود. مفهومی که گویا در دنیای دیگری متولد شده و پا به این مکتب گذاشته است. ایده وابستگی به مسیر، ابتدا توسط متخصصان فناوری برای شرح و تحلیل فرایندهای پذیرش فناوری^۳ و تکامل صنعت^۴ مطرح و بعدها وارد حوزه اقتصاد شد (29). در حوزه اقتصاد نیز نورث ورود این مفهوم را به مقاله «الهی تاریخ و اقتصاد شناسی صفحه کلید کامپیوتر»^۵ تالیف مقاله پاول دیوید (۱۹۸۵) ارجاع می‌دهد که در آنجا نویسنده توضیح داده چگونه سازمان‌دهی خاص حروف روی صفحه کلید کامپیوتر تثبیت و به عنوان استاندارد پذیرفته شد و چگونه با وجود گزینه‌های کارتر به نظر می‌آید که مجموعه‌ای از رویدادهای پیش‌بینی‌نشده منجر به استمرار این نتیجه شده‌اند. یافتن این نوع نابهنجاری‌های فن‌شناختی چندان هم دشوار نیست (7، 8). بدین ترتیب مقاومت در برابر تغییر از حداکثر شدن نیروی اصطکاک در حالت ایستا و به‌ویژه در آستان حرکت (در علم دینامیک و مکانیک) تا تغییر و اصلاحات اقتصادی (در علم اقتصاد) و موانع نهادی و ساختاری در برابر تغییر (در علم جامعه‌شناسی) را می‌توان بر اساس نظریه وابستگی به مسیر توضیح داد. مخرج مشترک همه این توضیحات این است که چگونه قوانین و نهادهای خاص می‌توانند بازدارنده‌های سنگینی برای تغییر ایجاد کنند، زیرا از قبل بر روش‌های موجود برای انجام کارها باری سنگین نهاده شده است (9). بنابراین یکی از نتایج این وابستگی چنین است که تصمیم‌گیری متکی بر گذشته می‌شود. تجربه‌های گذشته (مثبت و منفی) در تعیین گزینه‌هایی فعلی پیش رو، نقش مهمی دارند. بنابراین، هدف‌های بلندمدت برای آینده، تا حدی بر پایه تجربه‌های گذشته قرار می‌گیرند. مطالعه «بنهوکر»^۶ یکی دیگر از جلوه‌های تاریخ را در تصمیم‌گیری‌های انسانی تبیین و بیان می‌کند که قواعد تصمیم‌گیری و مدل‌های ذهنی که در گذشته به کار رفته‌اند برای استفاده در

1. Dynamic

2. Path dependence

3. Technology adoption

4. Industry evolution

5. Clio and Economics of QWERTY

6. Beinhocker

محیط‌های نامطمئن می‌توانند مفید باشند (11) اما فارغ از مزایایی که وابستگی تاریخی به مسیر در شرایط عدم اطمینان به همراه دارد و به آن اشاره شد، گاهی وابستگی به مسیر تاریخی، قفل‌شدگی^۱ را به دنبال دارد. قفل‌شدگی به وسیله وقایع تاریخی را «آرتور» مطرح می‌کند. او نشان داد هرچه یک فناوری بیشتر پذیرفته شود، احتمال بیشتری برای حذف رقبای چه بسا بهتر از خود نشان دهد و استدلال کرد که این‌ها می‌تواند منجر به «قفل کردن» فناوری‌های فعلی شود و از پذیرش جایگزین‌های بالقوه برتر جلوگیری کند (10). از همین منظر می‌توان بازتعریفی از «نهاد» ارائه داد. نهادها را میتوان به عنوان هر نوع محدودیتی که انسان‌ها برای شکل دادن به تعامل انسانی ایجاد می‌کنند، تعریف کرد (10). از جمع این سه مفهوم (وابستگی به مسیر، قفل‌شدگی نهادی و خود مفهوم نهاد) این نکته را می‌توان مطرح کرد که شرایط و تصمیمات گذشته اثر ماندگاری بر روی یک فرایند پویا دارند (30). اثری که به راحتی نمی‌توان از آن رها شد. وقتی گفته می‌شود از منظر نهادگرایی وابستگی به مسیر وجود دارد، یعنی اینکه، مسیری نهادی که از جایی شروع شده و به اینجا رسیده را تا حد زیادی نمی‌توان تغییر داد و ناچار به ادامه آن مسیر هستیم، مگر در شرایطی خاص و با ملاحظات ویژه. شاید بتوان گفت نغزترین تعبیر از این مفهوم مربوط به اولریش بونل فیلیپس، مورخ مشهور است که می‌گفت ما در گذشته زندگی نمی‌کنیم، گذشته در ما زندگی می‌کند (12) و پیوند این نکته به اصل مفهوم نهادگرایی، این است که نهادها گذشته را به حال و آینده مرتبط می‌کنند (13). به عبارتی در مزیت نهادگرایی، اینکه، الحاق نهادها به تاریخ، به ما اجازه می‌دهد بهتر گذشته را شرح دهیم (13).

ضخامت نهادی و نازکی نهادی

یکی دیگر از مفاهیمی که از اقتصاد نهادگرایی وام می‌گیریم و در ادامه تحقیق از آن بهره می‌جویم، مفهوم «ضخامت نهادی» است. این مفهوم که در برابر «نازکی نهادی»^۲ قرار می‌گیرد که به وجود یا عدم وجود ساختارها، نهادها، و سیستم‌هایی اشاره دارد که در یک منطقه یا جامعه وجود دارند یا ندارند. ضخامت نهادی به میزان و تنوع نهادها و ساختارهای موجود در یک منطقه اشاره دارد، در حالی که نازکی نهادی به کمبود یا ضعف در این ساختارها و نهادها اشاره دارد. این مفهوم برای تحلیل توسعه، نوآوری، و تحولات مختلف در یک منطقه اشاره دارد، در حالی که نازکی نهادی به کمبود یا ضعف در این ساختارها و نهادها اشاره دارد. این مفهوم برای تحلیل توسعه، نوآوری، و تحولات در یک منطقه بسیار اهمیت دارد.

در ادبیات نهادی برخی از پژوهشگران بر مفهوم «ضخامت نهادی» به عنوان عامل توسعه متمرکز بوده‌اند. از نظر اینها ضخامت نهادی عبارت است از ترکیب مشخصاتی شامل وجود نهادهای مختلف روابط متقابل نهادی و فرهنگی که بیانگر یک هدف صنعتی مشترک و هنجارها و ارزشهای مشترک است که منجر به شکل‌گیری «فضای اجتماعی یک منطقه خاص» می‌شود (14).

1. Lock-in

2. Institutional thinness

ضخامت نهادی به تعیین ظرفیت هر منطقه برای تطبیق با تغییر شرایط و خلق و بهره‌برداری از نوآوری کمک می‌کند (ibid). علاوه بر این ضخامت نهادی به نهادها مشروعیت داده، منجر به شکل‌گیری اعتماد می‌شود، ظرفیت نوآوری را افزایش داده دانش مشترک را بسط داده و سازگاری فعالیت‌های توسعه‌ای با ویژگی‌های منطقه کمک می‌کند (14). همچنین می‌توان ضخامت نهادی را به عنوان ظرفیت افزایش ذخیره سرمایه اجتماعی تلقی کرد (16).

لازم به ذکر است «امین» و «ثریفت» برای نخستین بار این مفهوم را در سطوح محلی و منطقه‌ای، مانند شهر لندن یا دره سیلیکون^۱، به کار بردند تا توضیح دهند که چرا برخی مکان‌ها در دنیایی که به طور فزاینده جهانی شده، موفق‌تر از سایر مکان‌ها هستند. در جاهایی که شاهد ضخامت نهادی هستیم، علاوه بر محاسن یادشده، شاهد تبادل دانش رسمی و دانش غیررسمی هستیم (31). در جریان ادبیات نهادگرایی و با عنایت به مفهوم «ضخامت نهادی» این نتیجه مهم قابل طرح است که نهادها یک‌شبه پدید نمی‌آیند یا افول نمی‌کنند، بلکه به شکلی ظریف و تدریجی توسعه می‌یابند. در واقع ما اینجا شاهد توافقی‌های مشترک، دیدگاه‌ها و تفاسیر مشترک، و قوانین نانوشته‌ای هستیم که به این روند تدریجی را سر و شکل می‌دهند. در عین حال، دلایل قوی برای این فرض وجود دارد که سرعت و جهت تغییرات نهادی ممکن است به طور قابل توجهی در مناطق مختلف متفاوت باشد (31).

برای درک بهتر این مفهوم انتزاعی و عینی کردن آن گریزی نیست جز اینکه سراغ نمونه‌های آن برویم. بدین منظور از مثال چین استفاده می‌کنیم تا از نتایج آن در بخش بعد همین فصل، کمک بگیریم، جایی که قصد داریم به ضرورت حکمت خسروانی از منظر نهادی بپردازیم.

ایزابلا ویر در کتاب «چین چگونه از شوک درمانی گریخت؟ (بحث اصلاحات بازاری)» بر اساس مصاحبه‌های متعددی که با افراد مؤثر در جریان اصلاحات و دیگران داشته و به همراه مطالعه منابع جدید منتشرشده و منتشرشده، اثر قابل توجهی را آفریده و توضیح داده که چگونه این بحث‌ها شکل گرفت و چه پیامدهایی داشته است. مهم‌ترین مسائل کتاب در مورد مسیر اصلاحات چین طی دهه ۱۹۸۰ است. این بحث‌ها بر این که چگونه بازار باید ایجاد شود، متمرکز است و اینکه چگونه آن بازارها، الگوی اصلاحات اقتصادی چین در سال‌های آتی را شکل داده‌اند. روشن است طبق معمول، بنای توضیح ابعاد اقتصادی این تجربه دستور کار این تحقیق نیست و تنها به بخشی از این کتاب توجه داریم که تجربه اصلاحات چین امروز را می‌توان نتیجه همان «ضخامت نهادی» در این کشور تلقی کرد. (گرچه نویسنده مذکور از این عنوان در کتاب خود بهره نبرده است و این جمع‌بندی ماست) اما ماجرا از چه قرار است؟ گوانزی یک متن سیاسی و فلسفی باستانی چینی است که به نام فیلسوف و دولتمرد قرن هفتم قبل از میلاد (گوآن ژونگ) نامگذاری شده و به طور سنتی به آن نسبت داده می‌شود. یک متن سنتی دیگر که بسیار پرمراجعه بوده، متن موسوم به «مناظره نمک و آهن» است. این متن نیز مربوط به سال ۸۱ قبل از میلاد است که در دربار امپراتوری در مورد سیاست دولت در زمان سلسله هان در چین برگزار شد. جالب اینجاست با وجود اینکه این متون برای سال‌ها پیش از میلاد است، در جدی‌ترین و جزئی‌ترین تصمیمات چینی‌ها

¹. Silicon Valley

تاکنون تأثیری جدی داشته و دارد، حتی در تصمیمات اقتصادی و یافتن راه اصلاحات در این کشور. به عنوان مثال فعالیت برخی از روشنفکران جوان اصلاح طلب که در اوایل دهه ۱۹۸۰ در مورد مسائل مربوط به اقتصاد روستایی کار می‌کردند، مانند بای نانفنگ، در ارتباط با چیزی بود که مطالعه تمدن تطبیقی نام گرفته بود. آن‌ها معتقد بودند که برای به دستیابی به بینشهایی عملی در مورد چگونگی پیشبرد اصلاحات کشاورزی باید تاریخ طولانی و سنت‌های فکری چین را در مقایسه با تجربه اروپا مطالعه کنند (15).

در این موارد شاهد آن بودیم که مصلحان به راحتی از داشته‌های تاریخی ملت خود نمی‌گذرند و کسانی که دغدغه توسعه کشور خود را دارند، این ثروت معنوی را به نحو احسن و به شکل حداکثری به کار می‌گیرند تا در مسیر لغزنده اصلاحات، گام‌های مطمئن‌تری بردارند، چراکه پشتوانه قرن‌ها آزمون و خطا و سازگاری با آن منطقه را به همراه دارد. «ضخامت نهادی» در واقع دارد با ارائه روشی اختصاصی‌شده، موفقیت تغییرات و بهبود اوضاع را تضمین می‌کند. در مقابل نیز می‌توانستیم مثال‌های متعددی بیاوریم که بخاطر «نازکی نهادی» علیرغم پشتوانه‌های عظیم مادی و معنوی خارجی، ره به جایی نبردند و کوچک‌ترین اتفاق و حادثه‌ای موجب فروریختن و نابودی همه چیز شده است. حال که برای «ضخامت نهادی» نمونه‌ای شرقی آوردیم، بد نیست برای «نازکی نهادی» نیز در همین جغرافیا بمانیم. همین داستان در مورد تاجیکستان و شوروی سابق قابل تکرار است. تاجیکستان که در زمان شوروی از طریق طوایف و اتحادیه‌های منطقه‌ای اداره می‌شد، فرآیند گذار را با حکومت ضعیف و جامعه‌ای بدون ابزار نهادی برای مشارکت در سیاست آغاز کرد. لذا همین که قدرت استبدادی شوروی در سال ۱۹۹۱ از میان رفت، کشور دیگر راه آسانی برای حل مرافعات میان طوایف نداشت، خصوصاً که اینک با توجه به چشم‌انداز مسلط شدن بر دارایی‌های کشور و بقایای حکومت شوروی، این مرافعات شدیدتر شده بود. طوایف خود را مسلح کردند و به جنگ پرداختند و در این اثنا حکومت هم نابود شد. همین نویسندگان در ادامه از وضعیت رو به رشد لهستان بعد از فروپاشی شوروی می‌گویند که به طور خلاصه و بر اساس رهیافت نهادی، وضعیت بهنجار لهستان و نابهنجار تاجیکستان بعد از اتفاقی چون برداشته شدن استبداد کشوری دیگر و رفع آن مناسبات ظالمانه نیز داستان‌ها به سر نمی‌رسد و همه چیز یکسان نخواهد شد. کامیابی و ناکامی این دو، به «ضخامت نهادی» لهستان و «نازکی نهادی» تاجیکستان برمی‌گردد. در واقع قدرت نهادها، پس از خنثی کردن فشارهای تصنعی چون استبداد داخلی و استعمار خارجی، تعیین‌کننده بهروزی ملت‌ها هستند.

در این میانه، ما و ایران

اما وضعیت ما چگونه است؟ «ما»ی ایرانی در کجای این مناسبات قرار داریم؟ «من» ایرانی کیست و موانع توسعه جامعه ایرانی در کجاست؟ با اتکا به رهیافت نهادی و استفاده از دو مفهوم یادشده فوق‌الذکر، سعی در یافتن بهترین پاسخ‌ها برای سوالات مطروحه هستیم که نتیجه آن چیزی جز ضرورت حکمت خسروانی نخواهد بود. اما پیش از پرداختن به این سوالات، گریز و گزیری از دو سوال ایرانی کیست و ایران کجاست؟

انسانی که ما امروز به نام «ایرانی» می‌شناسیم در هیچ تعریف و توصیف دیگری جز همین یک کلمه «ایرانی» نمی‌گنجد چون به غرب برود به آسانی غربی می‌شود و چون به شرق برود به آسانی شرقی، ولی در هر حال همان ایرانی باقی می‌ماند، چگونه؟ اینکه ایران باقی مانده و ایرانی توانسته است تا به امروز بر سر پا بماند و تاریخ مستمر خود را لنگان‌لنگان به جلو بکشد، خود داستانی دارد که باید رمزهایش را گشود. واقعیت آن است که همه حوادث کم و بیش سختی که بر ما گذشته، تاریخ او را منقطع نکرده است؛ گرچه گاه تا نزدیک به اضمحلال رسیده است (17, 32). مایه قوام‌بخش این ایرانی چیست؟ چه چیز ایرانی را از پس همه این فراز و فرودها، ایرانی نگاه داشته است؟ چه چیزی باعث تفاوت سرنوشت ما و مصر، پس از ورود اسلام، بود؟ چیزی که می‌توان نام آن را «ایرانیت»^۱ نامید، چنان در عمق روح ایرانی لانه خود را نگاه داشت که ماندن آن را مغایر با دین جدید هم نمی‌دید (17). در آن شرایط خاص پس از اشغال ایران، دیگر حرف از ملیت ایرانی در میان نبود، زیرا کشور پاره‌پاره شده بود؛ حرف از جوهر ایرانیت بود، آن هم بی‌آنکه نامش بر زبان آورده شود. بر سر آن مصافی پنهانی درگرفته بود. آنچه در واقع جسته می‌شد، رهایش از قید بود که در گنه خود به ایرانیت می‌رسید (17) اما این «ایرانیت» چیست که ایران پاره‌پاره شده را نیز حیات بخشید و سروپایش کرد تا به امروز که هم‌چنان از ایران حرف می‌زنیم؟ گرچه در ادامه مولفه‌هایی از این «ایرانیت» خواهد آمد، اما تعریف دقیق و جامع آن کار چندان ساده‌ای نیست، چراکه مسئله تداوم تاریخی و فرهنگی ایران زمین یکی از پراهمیت‌ترین در جریان مسائل تاریخ و تاریخ فرهنگی این کشور است، اما تاکنون، تحلیل شایسته‌ای از آن عرضه نشده است. ایران‌شناسان که بیشترین بحث در تاریخ و تاریخ فرهنگی ایران زمین را با توجه به اسلوب است انگار جدید به آنان می‌دهیم، بر حسب عادت و با توجه به اینکه اغلب اهل ادباند، تداوم تاریخی و فرهنگی ایران را به تداوم زبان فارسی در دوره اسلامی مربوط دانسته و بر آن رفته‌اند که ایرانیان به خلاف بسیاری از مردمانی که به امپراتوری اسلامی پیوستند، زبان ملی خود را حفظ کرده و بدین سان به تاریخ و فرهنگ باستانی خود تداوم بخشیدند. تردیدی نیست که این بیان که البته در جای خود سخنی استوار و درست است، نمی‌تواند به همه زوایای تداوم ایران‌زمین پرتوی درخور بیفکند و بنابراین، نیازمند ایضاحی است تا بتواند بنیاد این تداوم را روشن کند. اما در میان توضیح‌هایی که خاورشناسان درباره تداوم تاریخی و فرهنگی ایران زمین آورده‌اند توضیح هانری کربن، فیلسوف فرانسوی از این حیث بسیار جالب توجه و شایان اعتناست. توضیح هانری کربن که با گسست از بیان اهل ادب امکان‌پذیر شده، به اجمال، بر پایه این بیان استوار شده است که تداوم اندیشه ایران‌شهری در گذار به دوره اسلامی تداوم تاریخی و فرهنگی ایران زمین به شمار می‌رود. هانری کربن، با تاکید بر آنچه که او آن را *res iranica* یا «امر ایرانی» و تلقی ویژه آن نامیده، بویژه این تداوم را در قلمرو اندیشه فلسفی مورد بررسی قرار داده و توضیح می‌دهد که مفردات اصلی اندیشه فلسفی دوره باستانی ایران در دوره اسلامی تداوم پیدا کرده و بدین سان، در گذر تاریخ، فلسفه‌ای تدوین و تأسیس شده است که او به درستی آن را فلسفه ایرانی خواند. با تکیه بر این تحلیل کربن از سرشت فلسفه در ایران می‌توان گفت که اندیشه فلسفی

^۱. شاید به لحاظ ادبی بهتر بود از «ایرانی بودن» بجای «ایرانیت» استفاده می‌شد، اما به جهت حفظ امانت و اینکه نویسنده (محمدعلی اسلامی ندوشن) خود از ادیبان برجسته دوران ما به حساب می‌آمد، بدون تغییر از این مفهوم استفاده کردیم.

ایرانی، بخشی از اندیشه ایرانشهری است که به رغم تحول و گسستی که در ظاهر تاریخ ایران زمین پیدا شده، تداوم پیدا کرده و به طور کلی، به دو دوره باستانی و اسلامی قابل تقسیم است (6). آنچه کربن «امر ایرانی» می‌خواند و اسلامی ندوشن «ایرانیت»، چنان اهمیتی داشته و دارد که برای ایرانیان، حفظ آن، مهم‌تر از حفظ خاک بوده است و مهم‌ترین عامل نگاه‌دارنده آن فرهنگ ایرانی است؛ چیزی که بعدها و در دوران بعد از اسلام، تبدیل به یک امپراتوری جدید شد: امپراتوری فرهنگی. یعنی اگر به واسطه شکست ساسانیان از سپاه اسلام، امپراتوری سیاسی ایران، از بین رفت، در عوض امپراتوری فرهنگی جایش نشست که دامنه‌اش از دروازه چین تا مدیترانه، و از شبه‌قاره هند تا جنوب روسیه را در برمی‌گرفت. در این قلمرو، ایرانیان تولیدکننده و صادرکننده برخی از بزرگ‌ترین آثار فکری و ادبی بودند (17). از این منظر نیز نظر کربن و اسلامی ندوشن دور از هم نیست، زیرا آن عامل تداوم‌بخش ایران، که فیلسوف فرانسوی آن را «فلسفه ایرانی» می‌داند، در واقع یکی از مهم‌ترین ابزارها و عوامل قدرت «امپراتوری فرهنگی» ایران بوده که به رغم آشتی‌گری و اضمحلال امپراتوری سیاسی ایران، پاسدار ایران بوده است. اگر حصارهای مرزی برداشته شده بودند، چیزی مانند شاهنامه بود که به مثابه حصار فرهنگی عمل می‌کرد برای حفظ ایرانیت (32). به طور کلی فرهنگ، ناجی ایرانیت در ادوار مختلف بوده، چنانچه در دوره صفویه چون زمینه سخنوری ضعیف شد، و اندیشه در قالب سیاست دینی زمان، از پویایی خود کاست، هنر و معماری جای آن را گرفت و راه بروز جدید ایرانیت شد (17).

این بحث را تنها تا حدی که منظورمان از ایران و ایرانی بودن، مشخص شود، ادامه دادیم و بیش از این شرح نمی‌دهیم که در اینصورت موضوع یک تحقیق جداگانه خواهد بود. حال وقت برداشت از مفاهیمی است که در بخش‌های قبل کاشتیم و بدین منظور از سوالات و ایرادات رایج اساتید بنام این حوزه آغاز می‌کنیم و به بهانه طرح و پاسخ به آنان، محتوای مورد نظر خود را نیز منتقل می‌کنیم. وی با زیر سوال بردن سوابق ایران فرهنگی به بهانه نبود مدارک عینی اظهار داشته است: «فرهنگ و تمدن مدرک می‌خواهد. اگر یونانی‌ها یک کتاب از افلاطون نداشتند، یک کتاب از ارسطو و یا ... نداشتند، بنای پانتئون رانیز نداشتند، معماری‌های عظیم را نداشتند و بعد می‌گفتند که ما یونانی‌ها فرهنگی داشتیم که نمی‌دانید چه عظمتی داشت و آب از لب و دهان همه ما هم راه می‌افتاد، ما انصافاً به آن‌ها نمی‌گفتیم هر چیزی مدرک می‌خواهد؟...»^۱

در زمان انتشار این گفت‌وگو، خیلی از مورخان و باستان‌شناسان واقف به میراث علمی، فرهنگی و تمدنی ایران پاسخ دادند، اما غالب آن‌ها در زمین بازی منتقد قرار گرفته و نکاتی را مطرح کردند. یعنی اگر او از بنای پانتئون آن‌ها گفته بود، در مقابل لیستی از کاخ‌ها و آثار باستانی ایران گفتند؛ اگر منتقد مذکور از کتاب‌های افلاطون و ارسطو گفته بود، طرفداران ایران باستان از جاماسپ و پولس فارسی و... گفته بودند، اما به شیوه‌ای دیگر نیز می‌توان پاسخ داد. شیوه‌ای که مقدمات آن در اینجا مطرح شده است و آن اتکا به مفهوم «ضخامت نهادی» در رهیافت نهادگرایی است. یعنی نیاز نیست لزوماً از ساختمان‌ها، نقاشی‌ها، تالیفات و تقریرات فیلسوفان و حکمای

^۱. بخشی از مصاحبه مصطفی ملکیان با وب‌سایت آفتاب‌نیز، سال ۱۳۸۴

ایرانی، یک‌به‌یک یاد کنیم تا منتقد درباره وجود آن‌ها و صحت و سقم‌شان باز ایراداتی را مطرح کند و در دایره باطل نفی و تایید قرار بگیریم. از منظری بالاتر و بر اساس توضیحات گفته‌شده درباره ضخامت نهادی، بدون آنکه نیاز به ذکر مصادیق افراد و بناها و آثار ایران باستان باشد، این اطمینان خاطر به‌وجود می‌آید که اگر ایرانیان در دوره‌های بعدی، زمان فتح ایران توسط مسلمانان یا مغول‌ها و یا پس از آن، همواره در راس امور دیوانی و مناصب مهمی چون وزارت بودند، یعنی چیزهایی بوده که چنین جایگاهی را غالبان برای مغلوبان در نظر گرفته‌اند. چنانچه به عنوان نمونه، خلیفه عباسی گفته بود: «این ایرانیان هزار سال بر جهان حکومت کردند و هرگز به کسی محتاج نشدند و ما که اکنون بر آنان حکومت یافته‌ایم در اداره کارها به آنان این‌چنین محتاج شده‌ایم.» (33). این احساس نیاز به ایرانیان نشانگر چیست؟ آیا همین اعتراف بیانگر ضخامت نهادی ایران نیست و باز هم لازم است برویم از موزه‌ها و اسناد موجود و معدوم، اسامی و آثاری را استخراج کنیم و در معرض دید منتقدان فرهنگ ایران باستان قرار دهیم تا قبول کنند؟ شاید متون چندانی از حکمت خسروانی به دست ما نرسیده باشد، اما مگر معیار کتاب ملموس مجلدشده است؟ مگر می‌توان در جایی نازکی نهادی داشته باشیم و آنگاه حکمایی چون فردوسی، مولوی، سعدی و حافظ ظهور کنند که به تعبیر اسلامی ندوشن «چهار سخنگوی وجدان ایران» هستند و به تعبیر داوری اردکانی، متفکران قوم. خود زبان فارسی و غنای آن خود دلیل دیگری بر این مدعا است. زبانی که با آن قدرت و گستردگی در طول چند سده، دو تا چهار قرن و در حد فراتر پنج قرن، آن آثار فراوان منظوم و منثور را به عرصه پهناور جهان آن روزگار ارمغان کرد، زبانی نبود که ساده‌اندیشانه تصور شود در یکی، دو، سه سده شکل یافته، پیدا شده و در آن حد فوق تصور پیش رود که شاعرانی چون رودکی و فردوسی را عرضه کند (4). اگر پیدا کردن آثار گذشتگان دور، سخت است و پرابهام، مشاهده امتداد فلسفه و عرفان ایران باستان در آثار شعرا و عرفا و حکمای متاخرمان، کار چندان سختی نیست. بقول طباطبایی، چگونه ممکن است نصی وجود نداشته باشد، اما جریانی در سنت ایجاد شود؟ (6) برخی از نصوص تحت لوای زبانی اساطیری پنهان شده‌اند، اما آن‌ها در واقع مجموعه‌ای غنی و متنوع از ایده‌ها و موضوعات فلسفی هستند که اغلب‌شان بعدها دوباره در نوشته‌های فلاسفه مسلمان در ایران ظاهر می‌شوند. این نوشته‌ها، قاطعانه وجود یک حیات عقلی فعال در ایران باستان را تایید می‌کند که تا بیش از هزار سال پیش از ظهور اسلام امتداد دارد (24).

هاشم رضی نیز در کتاب خود (حکمت خسروانی) این اشکال را به شکلی دیگر مطرح می‌کند. او می‌پرسد اگر ایران باستان دارای فلسفه بوده و اگر ایرانیان پس از اسلام حاملان اصلی فلسفه بودند، تا قرن ششم که سهروردی بیاید و خبر از آن فلسفه بدهد، این فلسفه کجا بوده است؟ او پس از طرح این سوال، چند پاسخ و احتمال را مطرح می‌کند. از جمله آنکه می‌گویند شاید کتبی مخصوص در فلسفه خسروانی همچون آثار مانویه در دست بوده و به کلی نام و اثر آن‌ها از میان رفته است. شاید فلسفه ایرانیان دفتری نبوده و از علمای زردشتی و مانوی سینه به سینه نقل می‌شده و این یادگارها تنها به شیخ اشراق رسیده و گفت‌وگو از نور و ظلمت و شیدان شید (نورالانوار) و انوار اسپهبدیه که در کلمات شیخ فراوان دیده می‌شود از نمونه‌های فلسفه زردشتی و مانوی است. این گونه کلمات

تا حدی باور کردنی است اما کاملاً جواب‌گوی ابهام‌های موجود ما نیست و از نظر رضی تنها نظری که راه به جایی می‌برد، همان است که یادگارهای خسروانی را در مسلک تصوف ایرانی جست‌وجو کنیم (4).

در مقام جمع‌بندی بر این گمان‌ایم که می‌توانیم باز از نورث کمک بگیریم و این کار را به عهده او بگذاریم. چراکه او و همکارانش بر این باورند که برخی معتقدند کشورهای در حال توسعه می‌بایست از موفق‌ترین و پردرآمدترین نهادهای اقتصادی جهان، یعنی کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی و توسعه، الگوبرداری کنند. با این حال ما و برخی دیگر شواهدی می‌بینیم مبنی بر آنکه بیشتر کشورهای دارای درآمد متوسط و پایین، آمادگی بهره‌گیری از اغلب نهادهای اروپای غربی یا آمریکای شمالی را ندارند، یا آنکه چنین نهادهایی اگر به این اقتصادهای با درآمد اندک یا متوسط منتقل شوند، کارکرد بسیار متفاوتی خواهند داشت (13). همو در جایی و مناسبتی دیگر، با اشاره به تجربه چین تاکید دارد نهادهایی که در دنیای غرب پدید آمدند، مانند حقوق مالکیت و نظام‌های قضایی، نباید عیناً در کشورهای در حال توسعه تقلید و کپی شوند. ساختار انگیزشی که ایجاد می‌شود، مهم و کلیدی است، نه تقلید برده‌وار^۱ از نهادهای غربی. چین با آغاز نظام مسئولیت خانوار^۲، ساختار انگیزشی را پدید آورد که بدون هرگونه تقلید و دستورالعمل استاندارد از غرب، توسعه اقتصادی سریع را مدیریت کرد (8). برخی از این هم فراتر رفته‌اند و تا حد اختراع چرخ از ابتدا و در داخل را به کار برده‌اند. به نظر نویسندگان کتاب «توسعه به مثابه توانمندسازی حکومت» نمی‌توان بدون تقلا کردن، تردستی و شعبده‌بازی اجرا کرد. قابلیت را نمی‌توان ساده از بیرون وارد کرد؛ چرخ به کارآمدنی در بستر بومی معین^۳ را باید کسانی که از آن استفاده خواهند کرد (در اینجا، مشاوران ایرانی) دوباره اختراع کنند (18) چراکه کارآمدترین نوع از بهترین سرمشق‌ها اگر با یک بستر معین کاملاً بیگانه باشند، این احتمال نیز هست که پذیرش مورد نیاز را برای اینکه واقعا نتیجه بدهند، نداشته باشد (18). این نکته مورد توجه فیلسوفان ما نیز بوده است، چنانچه داوری اردکانی تصریح دارد هر مردمی راه توسعه را باید به مدد فرهنگ خود آغاز کند (34).

چرا این بخش‌ها ذکر شد؟ چون توجه‌ها به این موضوع جلب شود که راه‌های توسعه غیرقابل تقلید هستند و الگوبرداری از آن‌ها یا اساساً ممکن نیست و یا کژکارکرد خواهد شد. وقتی مسائل، راه‌حل‌ها و نقدها از جنس و لونی دیگرند، چگونه توقع کارایی توسعه مدل غربی داشت؟ همانطور که حسین عظیمی^۴ به نقل از یکی از اساتید زبان‌شناسی تصریح دارد اگر می‌خواهید مسئله‌ای را حل کنید در قالب اندیشه و زبان جامعه حل کنید (35). الگو قابل تقلید نیست. الگو بر اساس شرایط زمان و مکان شکل می‌گیرد و این جاست که پژوهش و فکر و عقل می‌خواهد. دنبال تقلید نباید بود، ولی دنبال رسیدن به رعایت قانون‌مندی‌های علمی باید بود (35). لذا همانطور که مستشارالدوله در دوران مشروطه و در زمان تدوین قانون اساسی یادآور شد که در بی‌اعتنایی به «کتاب شرع» نمی‌توان «کتاب قانون» تدوین کرد؛ ما نیز یادآور می‌شویم که در بی‌اعتنایی به «حکمت خسروانی» نمی‌توان سراغ توسعه رفت. هم‌چنین باید

¹. Slavish imitation

². Household responsibility system

³. Contextually workable wheel

^۴. حسین عظیمی (۱۳۲۷-۱۳۸۲) فارغ‌التحصیل اقتصاد از دانشگاه آکسفورد و از مهم‌ترین چهره‌های نهادگرایی در ایران محسوب می‌شد که اعتقاد داشت اقتصاد، از علوم انسانی است و بنابراین تئوری اقتصادی ملی باید بر اساس اقتضائات ملی تدوین شود.

پرسید آیا اساسا در مسائل توسعه ایران، از منبع فکری و فرهنگی خود استفاده کرده‌ایم، که بعد احساس کاستی کنیم و سراغ دیگر منابع برویم؟

از مجموع آنچه تاکنون آمد این نتیجه باید روشن شده باشد که اولاً با تعاریف و توضیحاتی که از مفهوم «نهاد» آوردیم، توسعه خود یک نهاد است و این نهاد، قابل کپی‌برداری از آمریکا و اروپا نیست. بدین منظور، باید ایران و انسان ایرانی را بشناسیم و تاریخ بهترین راه شناخت انسان و بهترین تجلی انسان است و لذا سودمندترین ابزار برای شناخت او، آدمیان در صحنه تاریخ نه خود را مخفی کرده‌اند و نه در بازنمودن خویش، مبالغه و ریا نموده‌اند و نه به قسر و جبر محکوم بوده‌اند. از این روز آشکارترین علائم را برای اشارت‌شناسان به‌جای نهاده‌اند (36). در واقع بدون فهم اینکه کجا بوده‌ایم، نمی‌توانیم بفهمیم در حال رفتن به کجا هستیم. اینکه گذشته ما چگونه بوده به حال و آینده‌مان نیز ارتباط می‌یابد که همان موضوع وابستگی به مسیر است (8). یعنی بدون توجه به مسیر طی شده، نمی‌توان از بهبود امروز و برنامه‌های آتی گفت و از آنجایی که اینجا ایران است و ما ایرانی، گریزی نیست از تاریخ و فرهنگ ایران، که از قضا همین اجبار، نقطه قوت ما نیز محسوب می‌شود، چون دست‌هایمان خالی نیست و دارای ضخامت نهادی هستیم و برای گذر از موانع توسعه‌ای ایران، نسخه‌ای کارآمد و امتحان‌پس‌داده در سنت ستر ایرانی داریم. فکر و فرهنگ و فلسفه ایرانی، بزرگ‌ترین سرمایه ماست که گرچه مغفول واقع شده است، اما لطف‌اش دایم است. باید پای آن را مجدد به میادین علمی و فلسفی خود باز کنیم. علم و فلسفه وارداتی، در بهترین حالت به درد آکادمی‌ها می‌خورد و نمره و مدرک گرفتن، به کار زندگی انسان ایرانی نمی‌آید. فلسفه و علم فقط هنگامی نتایج خود را آشکار خواهد ساخت که با زندگی ما آمیخته گردد و از یک شیئی قابل انتقال و موضوع بیگانه به بخشی از ارزش‌های ما تبدیل شود. در این صورت، علم باید برای ما معنا داشته باشد؛ یعنی از مجموعه ارزش‌های فرهنگی ما سربرآورد و با جهت‌گیری‌های اخلاقی ما سازگار باشد.

یک تذکر لازم

تاکید به حکمت خسروانی به معنای نفی و نادیده گرفتن دستاوردهای دیگر فرهنگ‌ها و فلسفه‌ها نیست. چنانچه یوکیشی (یکی از پدران اصلی ژاپن امروزی) در «نظریه تمدن» به این مهم اشاره دارد، او از جمله فیلسوفانی است که پاسخ درخوری به روش استفاده از غربی‌ها دارد. پاسخی که مورد نظر ماست. او در این کتاب که تقریباً ۱۵۰ سال پیش نوشته شده است وقتی در برابر این سوال قرار می‌گیرد که باید مقلد غرب شد یا باید فرهنگ ژاپنی را حفظ کرد، جواب می‌دهد ما باید عصاره تمدن جدید را در کالبد فرهنگ خود تزریق کنیم. عصاره تمدن جدید غربی نیز از دو مفهوم انسان‌باوری و علم‌باوری به‌وجود آمده است. بر اساس این تزریق، آنچه باید تغییر کند، تغییر خواهد کرد، ولی قطعاً همه‌چیز تغییر نخواهد کرد (16). جالب آنکه میرزا ابوالحسن خان فروغی نیز متفطن این مهم بوده است. او با بیانی دیگر می‌آورد که تجدد هر ملتی باید متوجه تکمیل و ترفیع آثار و مزایای آن تمدن خاص گردد (37). قومیت و خصایص قومی یا تربیت خاص ملی در حکم تنه و ساقه درخت، و تجدد، به‌جای پیوند و اصلاحی در شاخ‌هاست که برگ و بار درخت را قوت و بهبودی می‌بخشد (23). در هر صورت آنچه فروغی گفت؛ استفاده از تجدد برای تکمیل و ترفیع آثار خود و یا همان راهی که

ژاپنی‌ها رفتند، باید رفت: تزریق عصاره تمدن جدید بر فرهنگ ایرانی. شبیه دستورالعمل موفق چینی‌ها در توسعه کشورشان که برآمده از ضرب‌المثلی مشهور در فرهنگ خودشان است: ریختن شراب کهنه در جام نو.

نتیجه‌گیری

نهایتاً، همه آنچه گفته شد در قالب گزاره‌های زیر چنین می‌شود:

۱. از اهمیت نهادها در هر مجموعه‌ای نمی‌توان صرف‌نظر کرد و رهیافت نهادی بهترین تبیین از تغییر و تحولات مختلف است.

۲. توسعه یک نهاد است. (بر اساس تعریف قاعده‌محور)

۳. در هر جا باشیم، وابسته به مسیر طی شده هستیم و این موضوع شامل هر گروه و کشوری می‌شود و خاص ایران نیست.

۴. اما تنها برخی جاها یا کشورها دارای ضخامت نهادی هستند، که ایران از جمله آنان است.

با این صورت‌بندی، از جمع گزاره‌های فوق به ضرورت حکمت خسروانی در مسیر توسعه ایران می‌رسیم و کارکرد ویژه‌ای که این حکمت برای امروز ایران دارد. اگر نگوییم فرهنگ، مهم‌ترین عنصر «توسعه پایدار» است، حداقل طبق مطالعات و یافته‌های اخیر یونسکو در عداد مهم‌ترین مولفه‌ها قرار می‌گیرد (22) و به همین دلیل و حتی پیش از آن بود که بانک جهانی نیز «برنامه دانش بومی برای توسعه»^۱ را در سال ۱۹۹۸ راه اندازی کرد که طی آن تصریح شد دانش بومی برای توسعه ضروری، و دانشی است که منحصر به فرهنگ هر جامعه است (2). لذا برای اینکه در مدار توسعه قرار بگیریم، گریزی نیست جز اینکه متوسل به فرهنگ ایرانی شویم و به سراغ اندوخته‌های حکمی و فرهنگی خود برویم، که یکی از اصیل‌ترین و غنی‌ترین آن‌ها، حکمت خسروانی است. ضمن آنکه چقدر مشکلات ما در این سوی نیمکره شبیه مشکلات اروپاییان و آمریکایی‌ها است که برای بهبود آن‌ها سراغ نسخه‌های آن‌ها برویم؟ حکمت خسروانی و فلسفه ایرانی، منبعی قابل توجه و راهکارهایی درخور در دل خود دارد که بیش از هر نسخه بدیل دیگری به کار توسعه در ایران می‌آید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

^۱. IK for Development Program

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Gorjestani N. Indigenous knowledge for development: Protecting and promoting traditional knowledge: Systems, national experiences and international dimensions; 2004. 265 p.
2. Gope L, Behera SK, Roy R. Identification of Indigenous Knowledge Components for Sustainable Development among the Santhal Community. American Journal of Educational Research. 2017;5(8):887-93. doi: 10.12691/education-5-8-8.
3. Corbin H. Islam in the Land of Iran: Suhrawardi and Iranian Platonists: Iranian Institute of Philosophy and Wisdom Research; 2012.
4. Razi H, Soroush A. Khosrowani Wisdom (Illuminationist Philosophy and Mysticism from Zoroaster to Suhrawardi) Learning from History: Behjat Publications; 2019. 15-20LA - Persian p.
5. Ebrahimi Dinani G. Khosrowani Wisdom: Vaya Publications; 2016.
6. Tabatabai SJ. Nation, State, and Rule of Law (Essays on Text and Tradition): Minuye Kherad Publications; 2022.
7. North DC. Institutions, Institutional Change, and Economic Performance: Organization for Management and Planning Publications; 2006.
8. North DC. Understanding the Process of Economic Change: Nehadgara Publishing; 2019.
9. Stuteville R, Tan TDH, editors. The Role of Path-dependency in Public Administration and Economics and Implications for the Future The Heritage of Surhawardi's wisdom of Illumination (Hikmat-Al Ishraq)2010.
10. Foxon TJ. Technological lock-in and the role of innovation. Handbook of sustainable development: Edward Elgar Publishing; 2014. p. 304-16.
11. Martin R, Simmie J. Path dependence and local innovation systems in city-regions. Innovation. 2008;10(2-3):183-96. doi: 10.5172/imp.453.10.2-3.183.
12. Sowell T. Economic Truths and Falsehoods: Ettelaat Publications; 2013.
13. North D, Wallis J, Weingast B. In the Shadow of Violence: Politics, Economics, and Development Issues: Rozaneh Publications; 2017.
14. Amin A, Thrift N. 'Living in the global'. In: Oxford University P, editor. Globalization, Institutions and Regional Development in Europe1994.
15. Weber I. How China Escaped Shock Therapy: Market Reform Debates: Nehadgara Publishing; 2023.
16. Azimi M. An Institutional Explanation of Regional Imbalances in Iran. Quarterly Journal of Urban and Regional Development Planning. 2016;1(3):139-66.
17. Eslami Nodoushan MA. What Does Iran Have to Say?: Sherkat Sahami Enteshar; 2020.
18. Andrews M, Pritchett L, Woolcock M. Empowering Governments: Evidence, Analysis, and Action: Rozaneh Publications; 2019.
19. Rezagholi A. An Introduction to Localizing Modern Sciences.
20. Davari Ardakani R. Us and the History of Islamic Philosophy: Organization for Publications of the Research Institute for Culture and Islamic Thought; 2010.
21. Ruggerio CA. Sustainability and sustainable development: A review of principles and definitions. Science of the Total Environment. 2021;786:147481. doi: 10.1016/j.scitotenv.2021.147481.
22. Wiktor-Mach D. What role for culture in the age of sustainable development? UNESCO's advocacy in the 2030 Agenda negotiations. International Journal of Cultural Policy. 2020;26(3):312-27. doi: 10.1080/10286632.2018.1534841.

23. Finnemore M, Sikkink K. International Norm Dynamics and Political Change. International Organization. 1998;52(4):887-917. doi: 10.1162/002081898550789.
24. Razavi MA. Suhrawardi and the school of illumination: Curzon; 1997.
25. Babayi A. The Concept of 'Eternal Substance' and the Question of 'Revival or Establishment?' in Suhrawardi's Illuminationist Philosophy. History of Philosophy. 2019;10(3):45-66.
26. Pazouki S, Zare Z. Khosrowani and Pythagorean Wisdom from the Perspective of Sheikh Suhrawardi. Journal of Mysticism Research. 2017;8(16):1-25.
27. Suhrawardi YiH. The Works of Sheikh Suhrawardi: Research Institute for Humanities and Cultural Studies; 2001.
28. Rizvandi MA, Sahabi B, Momeni F, Yavari K. Exploring the Definition of Institutions: Evaluating Recent Alternative Approaches. Scientific-Research Quarterly of Planning and Budgeting. 2015;20(4):185-210.
29. Liebowitz SJ, Margolis SE. Journal of Law, Economics, & Organization. Journal of Law, Economics, & Organization. 1998;11(1):205-26.
30. Namdarian L. The Role of Path Dependency in the Inefficiency of National Innovation Systems. Rahyaft Journal. 2019(74):17-29.
31. Zukauskaitė E, Trippl M, Plechero M. Institutional thickness revisited. Economic geography. 2017;93(4):325-45. doi: 10.1080/00130095.2017.1331703.
32. Eslami Nodoushan MA. Iran and Its Solitude: Sherkat Sahami Enteshar; 2020.
33. Shariati A. Rediscovering Iranian-Islamic Identity: Dr. Ali Shariati Cultural Foundation Publications; 2013.
34. Davari Ardakani R. Us and the Difficult Path of Modernity (Including a Treatise on Tradition and Modernity): Naqd Farhang Publications; 2022.
35. Azimi H. Iran's Economy: Development, Planning, Policy, and Culture: Ney Publishing; 2012.
36. Soroush A. Learning from History. Kiyan-e Farhangi. 1985(20):15-20.
37. Foroughi MAK. Science and Freedom: Elm Publications; 2017.